

अहिल्यानगर आणि नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींच्या बाल आरोग्य स्थितीचे तुलनात्मक विश्लेषण

प्रमिला पोपट झावरे
संशोधक विद्यार्थीनी

डॉ. टी. डी. गजर
मार्गदर्शक

सारांश

या अभ्यासात २०१४ ते २०१७ या कालावधीत अहिल्यानगर आणि नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींमधील बाल आरोग्य स्थितीचे तुलनात्मक विश्लेषण दिले आहे. या अभ्यासासाठी महाराष्ट्र सरकारच्या आरोग्य विभाग आणि २०११ च्या जनगणनेतील आकडेवारी आणि मोठ्या प्रमाणात आरोग्य सर्वेक्षण करण्यात आले. या संशोधनात ०-५ वर्षे वयोगटातील मुलांमध्ये कमी वजन, वाढ खुंटणे आणि क्षीण होणे यांचा प्रसार दिसून आला. बाल आरोग्यावर परिणाम करणारे सामाजिक-आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटक ओळखणे, प्रादेशिक असमानतेचे मूल्यांकन करणे आणि मातृशिक्षण, संपत्ती आणि स्वच्छता प्रवेशाच्या परिणामाचे मूल्यांकन करणे हे प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. या निष्कर्षांवरून बाल आरोग्य निर्देशकांमध्ये एकूण सुधारणा दिसून आली आहे, ज्यामध्ये "सामान्य" म्हणून वर्गीकृत केलेल्या मुलांच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे आणि मध्यम आणि गंभीर कमी वजनाच्या प्रकरणांमध्ये घट झाली आहे. नागपूर, पुणे आणि रायगड सारख्या जिल्ह्यांनी चांगली प्रगती दर्शविली आहे, तर नंदुरबार आणि अमरावती सारख्या आदिवासी आणि कमी विकसित भागात कुपोषण आणि उच्च बालमृत्यूच्या आव्हानांना तोंड देणे सुरुच आहे. हे संशोधन विशेषतः आदिवासी बहुल जिल्ह्यांमध्ये, जिथे मर्यादित आरोग्यसेवा उपलब्धता, गरिबी आणि अन्न असुरक्षितता आरोग्य आव्हानांना वाढवते, तेथे सततच्या प्रादेशिक असमानतेवर प्रकाश टाकते. या असमानतेचे निराकरण करण्यासाठी आणि महाराष्ट्रातील बाल आरोग्य निकालांमध्ये साध्य झालेली प्रगती टिकवून ठेवण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप, सुधारित आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा आणि समान संसाधन वाटपाची शिफारस केली जाते.

१. प्रस्तावना

अनुसूचित जमाती हे एकाकी, आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित गट आहेत, बहुतेकदा संस्कृती, अन्न आणि आहाराच्या पद्धतींमध्ये ते एकमेकांपासून वेगळे असतात. स्वभावाने, भौगोलिकदृष्ट्या आदिवासींना औपचारिक शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते, अयोग्य आरोग्य वर्तन, वेढलेले सामाजिक-सांस्कृतिक निषिद्धता, गरिबी आणि उपजीविकेसाठी आदिम कृषी पद्धतींवर अवलंबून राहणे. रोकडे, एस., मोग, एम., आणि मोंडल, एन. ए. (२०२०). महाराष्ट्राच्या भूदृश्यात खोलवर रुजलेल्या या जमाती पारंपारिकपणे शेती, जंगले आणि जुन्या व्यवसायांवर अवलंबून आहेत. (तांबोळी, एम. ए., आणि इतर, (२०२४).)

२०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतात १०४ दशलक्ष आदिवासी लोक राहतात, जे राष्ट्रीय लोकसंख्येत ८.६% इतके आढळतात. भारतात ७०५ अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त अनुसूचित जमाती आहेत, ज्यात ७५ विशेषतः प्राचीन आदिवासी गट (PVTG) समाविष्ट आहेत. १८ राज्यांमध्ये आढळणाऱ्या या प्राचीन आदिवासी गटांमध्ये स्थिर किंवा घटत्या लोकसंख्या, कमी साक्षरता दर, कृषी-पूर्व तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहणे आणि गंभीर आर्थिक अडचणी यासारख्या समस्या आढळतात. राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोगाच्या मते, अनुच्छेद ३४२ अंतर्गत परिभाषित केलेल्या जमाती त्यांच्या मागासलेपणाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत. त्यांना आदिमता, भौगोलिक वेगळेपणा, सामाजिक लाजाळूपणा आणि शैक्षणिक आणि आर्थिक तोटे यासारखी वैशिष्ट्ये या जमातीत आढळतात. अनुसूचित जमाती भारताच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे १५% भागात राहतात. [०२] द रॅपिड सर्व्हे ऑफ चिल्ड्रन (२०१३-२०१४) अधोरेखित करतात की आदिवासी लोकसंख्येमध्ये कमी वजनाच्या नवजात बालकांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. रोकडे, एस., इत्यादी. (२०२०). ते आदिवासी आरोग्यावरील सांख्यिकी माहितीचा अभावाची देखील नोंद करते. अनेक अभ्यासांनी आदिवासी समुदायांमधील खराब आरोग्यावर प्रकाश टाकला आहे, परंतु भारतातील आदिवासी-बहुल जिल्ह्यांमध्ये माता आणि बाल आरोग्यावर मर्यादित संशोधन आहे. कोणत्याही प्रदेशातील बाल आरोग्य आणि पोषण हे प्रदेशाच्या विकासात्मक स्थितीचे महत्वाचे सूचक आहेत. भारतातील सर्वात औद्योगिक राज्यांपैकी एक असलेल्या महाराष्ट्राने कुपोषण आणि बालमृत्यूवर मात करण्यात प्रगती केली आहे. भारतातील अनुसूचित जमाती (एसटी) मध्ये प्रजनन, माता, नवजात आणि बाल आरोग्य (RMNCH) सेवांचा वापर देशातील उर्वरित लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी आहे. तथापि, असमानता कायम आहे, विशेषतः अनुसूचित जमातींमध्ये. या पेपरमध्ये प्रामुख्याने

अहिल्यानगर व नाशिक जिल्ह्यातील २०१४ आणि २०१७ साठी महाराष्ट्रातील मुलांच्या पोषण आणि आरोग्य स्थितीची तुलना केली आहे.

૨. અભ્યાસ ક્ષેત્ર:

अहमदनगर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील जवळजवळ मध्यवर्ती ठिकाणी वसलेला आहे. हा जिल्हा गोदावरी आणि भीमा नदीच्या खोऱ्याच्या दरम्यान वसलेला आहे. अहमदनगर १८°२" ते १९°९" उत्तर अक्षांश आणि ७३°९ ते ७५°५ पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. अहमदनगर जिल्हा हा भौगोलिक क्षेत्राच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा जिल्हा आहे. जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १७०५३ चौरस किमी आहे जे राज्याच्या भूभागाच्या ५.६६% आहे आणि येथे ३३७२९३५ लोक राहतात. पश्चिमेकडील उंच डोंगराळ भूभाग आणि पूर्वेकडील मैदान हे जिल्ह्याचे दोन प्रमुख भौगोलिक विभाग आहेत. नाशिक जिल्हा १८.३३ आणि २०.५३ डिग्री उत्तर अक्षांश आणि ७३°१६" डिग्री आणि ७५°१६" डिग्री पूर्व अक्षांशाच्या दरम्यान समुद्रसपाटीपासून ५६५ मीटर उंचीवरील महाराष्ट्राच्या उत्तरपश्चिम भागांमध्ये स्थित आहे. या जिल्ह्याची लोकसंख्या ६१,०७,१८७ असून जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५,५८२ चौ.कि. मी.इतके आढळते.नाशिक जिल्ह्याने राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ५.०४ % क्षेत्रफळ व्यापले आहे. नाशिक जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी २५.६२% लोकसंख्या आदिवासी आहे. हा अभ्यास महाराष्ट्रातील अहिल्यानगर व नाशिक या २ जिल्ह्यांवर केंद्रित आहे.

૩. ઉદ્દિષ્ટે:

१. आदिवासी मुलांमधील कमी वजन, वाढ खुंटणे आणि क्षीण होणे याचे विश्लेषण करणे.
२. आदिवासिमधील बाल आरोग्यावर होणारा सामाजिक-आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय प्रभाव अभ्यासणे .
३. आदिवासी बाल आरोग्य परिणामांमध्ये प्रादेशिक असमानता तपासणे .

४. सांख्यिकी माहिती आणि संशोधन कार्यपद्धती

हा अभ्यास राष्ट्रीय आरोग्य सेवा सर्वेक्षण, NFHS-४ आणि जनगणना २०११, सारख्या राष्ट्रीय स्तरावरील सर्वेक्षणांमधून मिळालेल्या दुय्यम सांख्यिकीवर आधारित आहे, ज्यात अनुसूचित जमातींमधील बाल आरोग्य स्थितीबद्दल मजबूत आणि व्यापक माहिती मिळते. महाराष्ट्रात ४५ अनुसूचित जमाती आहेत. २०११ च्या

जनगणनेनुसार फक्त १५ जमातींची लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त आहे. त्यात आंध्र (४,७४,११०); भिल्ल (२५,८८,६५९); गोंड (१६,१८,०९०); हलबा हलबी (२,६१,०११); काथोडी, कातकरी (२,८५,३३४); कोकणा (६,८७,४३१); कोलाम (१,९४,६७१); कोळी ढोर (२,२०,०७४); कोळी महादेव (१४,५९,५६५); कोळी-मल्हार (२,८२,८६८); कोरकू (२,६४,४९२); परधान (१,४५,१३१), पारधी (२,२३,५२७) ठाकूर ठाकर (५,६७,९६८); आणि वारली (७,९६,२४५). एक लाखापेक्षा कमी परंतु १०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या इतर जमातींमध्ये धनका तडवी (३५,१०४); धोदिया (१७,५२०); दुबळा (१८,६९७); गमित (६७,७९६), कावर, कंवर (२६,३५४); नायकडा, नायक (२२,३०७), ओरांव, धनगड (४३,०६०); सामान्य जमाती इत्यादी (२,१०,१९९) यांचा समावेश आहे.

सदर अभ्यासासाठी व विश्लेषणासाठी सांख्यिकी माहिती महाराष्ट्र सरकारच्या आरोग्य विभागाने एप्रिल २०१४ आणि एप्रिल २०१७ मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणांमधून मिळवलेली आहे. २०१४ मध्ये एकूण ९०२,८३६ मुलांचे आणि २०१७ मध्ये ८९७,९७४ मुलांचे पोषण स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी महाराष्ट्रात वजन करण्यात आले. या अभ्यासात मुलांचे सामान्य, मध्यम कमी वजनाचे आणि गंभीर कमी वजनाच्या अशा तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे त्यातून अहिल्यानगर व नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी मुलांचे बालमृत्यू, मृत जन्म आणि बालमृत्यू या निकषांवर विश्लेषण केले आहे.

तक्ता क्र. १ - आदिवासी जमातीतील ० ते ५ वयोगटातील आहाराचे पोषण स्थितीचे वर्गीकरण. (एप्रिल २०१४)

जिल्ह्याचे नाव	0 ते 5 वयोगटातील मुलांचे पोषण स्थिती नुसार वर्गीकरण				महाराष्ट्रातील एकूण मुलांपैकी एकूण अति तीव्र कमी वजन असणाऱ्या मुलांची संख्या (%)		
	सामान्य वजन असणारे	मध्यम कमी वजनाचे	अतितीव्र कमी वजनाचे	वजन केलेली एकूण मुले	सामान्य वजन असणारे %	मध्यम कमी वजनाचे %	अतितीव्र कमी वजनाचे %
अहिल्यानगर	16841	3431	800	21072	79.92	16.28	3.79
नाशिक	156505	19241	4515	180261	86.82	10.67	2.50
महाराष्ट्र एकूण	730581	139607	32648	902836	80.92	15.46	3.62

तक्ता क्र. १ मध्ये एप्रिल २०१४ मधील महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीतील ० ते ५ वयोगटातील मुलांची आहाराचे पोषण स्थितीचे वर्गीकरण केली असता असे निदर्शनात आले की नाशिक जिल्ह्यात सामान्य वजन असणाऱ्यांचे प्रमाण 86.83% असून एकूण हेच प्रमाण महाराष्ट्राच्या सरासरीच्या तुलनेत अधिक आहे. तसेच मध्यम कमी वजनाचे प्रमाण अहिल्यानगर जिल्ह्यात 16.28% आहे तेही महाराष्ट्राच्या एकूण सरासरीच्या तुलनेत अधिक असल्याचे दिसून आले. अति तीव्र कमी वजनाचे प्रमाण जवळजवळ ४ टक्के पेक्षा कमी नोंदवले गेले आहे. याचा अर्थ असा आहे की सामान्य वजन असणारे मुलांची संख्या 80 टक्के च्या पुढे असून मध्यम कमी वजनांची मुले सरासरी 15% आहे.

तक्ता क्र. २: आदिवासी जमातीतील ० ते ५ वयोगटातील मुलांचे पोषण स्थितीचे वर्गीकरण. (एप्रिल २०१७)

जिल्ह्याचे नाव	0 ते 5 वयोगटातील मुलांचे पोषण स्थिती नुसार वर्गीकरण				महाराष्ट्रातील एकूण मुलांपैकी एकूण अति तीव्र कमी वजन असणाऱ्या मुलांची संख्या (%)		
	सामान्य वजन असणारे	मध्यम कमी वजनाचे	अतितीव्र कमी वजनाचे	वजन केलेली एकूण मुले	सामान्य वजन असणारे %	मध्यम कमी वजनाचे %	अतितीव्र कमी वजनाचे %
अहिल्यानगर	15355	3171	733	19259	79.73	16.47	3.81
नाशिक	159456	16615	4120	180191	88.49	9.22	2.29
महाराष्ट्र एकूण	737404	131186	29384	897974	82.12	14.61	3.27

(एप्रिल २०१७) सर्वसाधारणपणे या कालखंडात थोड्याफार प्रमाणात आकडेवारीनुसार बदल झालेला दिसून येतो. अहिल्यानगर जिल्ह्याची आकडेवारी मध्ये जास्त फरक जाणवत नाही ती एप्रिल २०१४ च्या आकडेवारी च्या आसपास आहे. मात्र नाशिक जिल्ह्यामध्ये बदल झालेला दिसून येतो सर्वसामान्य वजन असणारी आकडेवारी सर्वसाधारणपणे दोन टक्क्यांनी वाढलेली दिसून येते. तसेच महाराष्ट्राच्या एकूण आकडेवारीतही सर्वसाधारण दोन टक्क्यांनी सुधारणा झालेली आहे. मध्यम कमी वजनाची मुलांची संख्या नाशिक (९.२२%) व एकूण महाराष्ट्रात (१४.६१%) एक टक्क्याने कमी झालेली दिसून येते. अति तीव्र कमी वजनाची टक्केवारी अहिल्यानगर (३.८१%), नाशिक (२.२९%) व एकूण महाराष्ट्रात (३.२७) थोड्याफार फरकाने कमी जास्त झालेली दिसून येते.

तक्ता क्र. ३ आदिवासी जमातीतील बालमृत्यू ०-६वयोगट (एप्रिल २०१४ आणि २०१७)

जिल्ह्याचे नाव	2014 बालमृत्यू 0-6	2017 बालमृत्यू 0-6	जिल्ह्याचे नाव	2014 बालमृत्यू 0-6 (%)	2017 बालमृत्यू 0-6 (%)
अहिल्यानगर	5	7	अहिल्यानगर	6.02	9.86
नाशिक	12	18	नाशिक	14.46	25.35
महाराष्ट्र एकूण	83	71	महाराष्ट्र एकूण	100	100

(एप्रिल २०१४ आणि २०१७) आदिवासी जमातीतील बालमृत्यू दराचे प्रमाण एकूण महाराष्ट्राच्या तुलनेत नाशिक जिल्ह्यामध्ये २०१४ मध्ये १४.४६% एवढे राहिले असून तेच प्रमाण अहिल्यानगर जिल्ह्यात नाशिकच्या तुलनेत निम्न्याहूनही कमी (६.०२%) राहिले आहे. २०१७ मध्ये बालमृत्यू होण्याचे प्रमाण २०१४ च्या तुलनेत वाढलेले दिसून येते ते अहिल्यानगर जिल्ह्यात ९.८६% पर्यंत गेले असून नाशिक मध्ये हेच प्रमाण २५.३५% पर्यंत पोहोचले आहे.

तक्ता क्र. ४ आदिवासी जमातीतील जीवित जन्म (एप्रिल २०१४ आणि २०१७)

जिल्ह्याचे नाव	जीवित जन्म 2014	जीवित जन्म 2017	जिल्ह्याचे नाव	जीवित जन्म 2014 (%)	जीवित जन्म 2017 (%)
अहिल्यानगर	279	269	अहिल्यानगर	2.19	2.64
नाशिक	2723	2032	नाशिक	21.39	19.93
महाराष्ट्र एकूण	12728	10198	महाराष्ट्र एकूण	100.00	100.00

(एप्रिल २०१४ आणि २०१७) एकूण महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीतील जन्म दरा पैकी नाशिक मध्ये जीव जन्म २०१४ व २०१७ मध्ये अनुक्रम २१.३९% व १८.९३% राहिला असून तो एकूण महाराष्ट्राच्या तुलनेत अधिक असल्याचे दिसून आले आहे. मात्र तेच प्रमाण अहिल्यानगर मध्ये याच कालखंडामध्ये अनुक्रमे २.१९% व २.६४% राहिली असून ते नाशिकच्या तुलनेत अधिक कमी प्रमाणात राहिले आहे.

तक्ता क्र. ५ आदिवासी जमातीतील एप्रिल २०१४ आणि २०१७ मध्ये अर्भकमृत्यू

जिल्ह्याचे नाव	अर्भकमृत्यू April-2014	अर्भकमृत्यू April-2017	वाढ	जिल्ह्याचे नाव	अर्भकमृत्यू 2014 (%)	अर्भकमृत्यू 2017 (%)
अहिल्यानगर	7	10	3	अहिल्यानगर	3.35	6.25
नाशिक	36	29	-7	नाशिक	17.22	18.13
महाराष्ट्र एकूण	209	160	-49	महाराष्ट्र एकूण	100.00	100.00

(एप्रिल २०१४ व २०१७) या कालखंडातील महाराष्ट्रातील अर्भकमृत्यू दर अनुक्रमे २०९ व १६० राहिला असून तो एप्रिल २०१४च्या तुलनेत २०१७ मध्ये -४९ कमी झालेला दिसून येतो. तशीच स्थिती नाशिक जिल्ह्याचीही राहिलेली आहे ती ३६ वरून २९ वर आली आहे म्हणजेच -७ ने अर्भक मृत्यू दर कमी झालेला दिसून येतो. मात्र अहिल्यानगर जिल्ह्यामध्ये हा दर ७ वरून १० वर गेलेला आहे तो ३ ने वाढलेला आहे. टक्केवारीचा विचार केला असता नाशिक जिल्ह्यात हे प्रमाण १७.२२ टक्क्यावरून १८.१३ टक्क्यापर्यंत असून; ते एकूण महाराष्ट्राच्या तुलनेत अर्भक मृत्यू दर वाढलेला दिसून येतो. अहिल्यानगरची ही स्थिती यापेक्षा वेगळी नाही.

विषय विवेचन

अभ्यासासाठी घेतलेल्या या संशोधन कार्यात (० ते ५ वर्षे) मुलांची पोषण स्थिती एप्रिल २०१४: महाराष्ट्रातील (०-५ वर्षे) मुलांची पोषण स्थिती एप्रिल २०१४ मध्ये देण्यात आलेली माहिती. महाराष्ट्रातील अहिल्यानगर व नाशिक जिल्ह्यांमधील पाच वर्षांखालील मुलांची पोषण स्थिती अभ्यासण्यात आली आहे. कुपोषणाच्या बाबतीत सामान्य, मध्यम कमी वजनाचे आणि गंभीर कमी वजनाचे असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

१. सामान्य पोषण स्थिती

महाराष्ट्र राज्यात राज्यनिहाय सरासरी ८०.९२% मुले "सामान्य" श्रेणीत येतात. नाशिक जिल्ह्यातिल ८६.८२% मुले सामान्य वजन असणाऱ्या गटात समविष्ट होतात. हेच प्रमाण अहिल्यानगर जिल्ह्यात मात्र फक्त ७९.९२% इतके आढळते. सर्वात कमी सामान्य पोषण स्थिती असणारी मुले अमरावती नंदुरबार या राज्यामध्ये आढळतात.

२. मध्यम वजनाने कमी वजन

राज्यनिहाय सरासरी, १५.४६% मुले मध्यम वजनाने कमी वजनाच्या श्रेणीत आहेत. अहिल्यानगर जिल्ह्यात एकूण १६.२८% मुले हि मध्यम कमी वजनाच्या श्रेणीत आढळतात. मध्यम वजनाने कमी वजनाच्या मुलांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. कारण यामागे अपुरा आहार, अन्न असुरक्षितता व मर्यादित आरोग्य सेवा यासारखी कारणे असू शकतो. नाशिक जिल्ह्यामध्ये १०.६७% मुले मध्यम वजनाने कमी वजनाच्या श्रेणीत आढळतात.

३. तीव्र कमी वजनाचे

राज्यनिहाय सरासरी ३.६२% मुले तीव्र कमी वजनाची आहेत. यामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरीपेक्षा जास्त तीव्र कमी वजनाचे मुले अहिल्यानगर जिल्ह्यात आढळतात. अहिल्यानगर जिल्ह्यात एकूण ३.७९% मुले तीव्र कुपोषित किंवा अति तीव्र वजनाचे आढळतात. नाशिक जिल्ह्यामध्ये हेच प्रमाण २.५०% इतके आढळते.

निष्कर्ष

२०१४ ते २०१७ दरम्यान महाराष्ट्रातील बाल आरोग्य आणि पोषणविषयक सांख्यिकीच्या विश्लेषणातून एकूण बाल पोषण, बाल मृत्युदर कमी होणे आणि जिवंत जन्म परिणामांमध्ये लक्षणीय प्रगती दिसून येते. दोन्ही जिल्ह्यांमध्ये "सामान्य" पोषण स्थिती अंतर्गत वर्गीकृत केलेल्या मुलांमध्ये उत्साहवर्धक वाढ दिसून आली, त्याचबरोबर मध्यम आणि गंभीर कमी वजनाच्या मुलांमध्ये घट झाली. तथापि, विषमता कायम आहे, बालमृत्युदराच्या बाबत २०१४ नुसार अहिल्यानगर जिल्ह्यात कमी बालमृत्युदर आढळतो तर नाशिक जिल्ह्यात मात्र हे प्रमाण चिंताजनक आढळते. तर २०१७ मध्ये बालमृत्युदरात वाढ झालेली आढळते. अर्भक मृत्युदराच्या बाबत अशीच परिस्थिती आढळते नाशिक जिल्ह्यात अर्भक मृत्युदर अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या तुलनेत जास्त आढळतो. राज्यात बाल मृत्युदर आणि मृत जन्मदरात उल्लेखनीय घट केली आहे, संपूर्ण राज्यात बाल आरोग्य यामध्ये सुधारणा साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. रोकडे, एस., मोग, एम., आणि मोंडल, एन. ए. (२०२०). महाराष्ट्र, भारतातील आदिवासी महिलांमध्ये पौष्टिक स्थिती: स्थानिक भिन्नता आणि निर्धारक. क्लिनिकल एपिडेमियोलॉजी आणि ग्लोबल हेल्थ, ८ (४), १३६०-१३६५. <https://doi.org/10.1016/j.cegh.2020.05.012>
२. तांबोळी, एम. ए., तांबोळी, ए. एस., आणि बनकर, एन. यू. (२०२४). महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी कल्याण योजनांचा व्यापक आढावा.
३. पगार एस. डी. (२०१५). महाराष्ट्र राज्यातील शहरीकरणाच्या वाढीचा आणि पातळीचा भौगोलिक अभ्यास. www.aygrt.isrj.in
४. राम, एफ., आणि हेमखोथांग, एल. (२०११). अनुसूचित जमाती लोकसंख्येची आरोग्य स्थिती: उपलब्ध नवीनतम डेटाचे संकलन.
५. भोई, एन., आणि आचार्य, एस. के. (२०२४). ओडिशातील विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गटांची (पीव्हीटीजी) आरोग्य स्थिती: एक कथात्मक पुनरावलोकन. जर्नल ऑफ हेल्थ, पॉप्युलेशन आणि न्यूट्रिशनमध्ये (खंड ४३, अंक १, पृष्ठ १७६). <https://doi.org/10.1186/s41043-024-00671-8>
६. [भारताचा भूगोल : वसुदेव साळुंके व इतर प्रशांत पब्लीकेशन, जळगाव २०२३.](#)
७. Vasudev Salunke (2018) "Levels of Human Resource Development in Ahmednagar District of Maharashtra." International Journal Vidyawartha pp26.
८. Vasudev Salunke (2018) "A Study of Population Density in Ahmednagar District of Maharashtra State." Electronic Interdisciplinary International Journal.